

Eindverslag herstel Friederichs-orgel

Oosterkerk Aalten

Peter van Dijk
Utrecht, januari 2014

Inleiding en dank

De Protestantse Gemeente Aalten heeft in het najaar van 2013 noodzakelijk groot onderhoud uit doen voeren aan het orgel van de Oosterkerk, op basis van een herstelplan van Peter van Dijk en een offerte van Verschuieren Orgelbouw. Het project werd ter plaatse voorbereid en begeleid door een orgelcommissie bestaande uit Janieke Mollenhorst, Egbert Hoving en Hermen Ligterink, die de 'dagelijkse' begeleiding voor hun rekening namen, alsmede Dick ter Haar, Geert Wevers en Gerhard Wikkerink.

Het groot onderhoud ging 'vergezeld' van een herziening van de klankgeving (intonatie).

Voor het opstellen van het herstelplan en dit eindverslag heb ik dankbaar kunnen putten uit het buitengewoon grondige onderzoek dat Drs. J.F. (Hans) van Os in de jaren 1960 en '70 heeft uitgevoerd. Dit onderzoek betrof de relevante archieven, literatuur en een gedetailleerde inventarisatie van het orgel zelf. De uit dit onderzoek voortgekomen publicaties zijn opgenomen in de literatuur- en bronnenopgave op pagina 15 van dit eindverslag.

De kerkzaal is uitgerust met een vloerverwarming. De orgelkast vertoont geen sporen van uitdroging, hetgeen betekent dat de klimaatbeheersing van de kerkzaal op een acceptabel niveau lijkt te zijn.

Het orgel had in 1994 onder monumentnummer 476731 een zogenoemde "vanwege-bescherming" gekregen. Dat wil zeggen dat het kerkgebouw beschermd werd vanwege de monumentstatus van het orgel. In 2001 is het gehele kerkgebouw expliciet onder rijksbescherming gesteld, met als monumentnummer 523199. Daarbij was aanvankelijk abusievelijk het orgel niet in de Redengevende Omschrijving van het kerkgebouw opgenomen. Deze omissie is inmiddels hersteld.

De orgelcommissie is er in geslaagd voor diverse werkzaamheden de hulp van vrijwilligers in te schakelen. Door middel van beeldreportages en perspublicaties zijn niet alleen de kerkelijke gemeente maar zelfs de gehele regio goed op de hoogte gehouden van de voorbereidingen, de vorderingen en de resultaten van het project.

Mede dankzij de inzet van de orgelcommissie is het project in een volstrekt harmonieuze sfeer verlopen.

Graag dank ik het College van Beheer van de Protestantse Gemeente Aalten voor het in mij gestelde vertrouwen en wens ik haar van harte geluk met het bereikte - uitstekende - resultaat. Mijn dank gaat voorts uit naar de bovengenoemde orgelcommissie en naar Verschuieren Orgelbouw (Johan Zoutendijk en zijn medewerkers) voor de even hartelijke als constructieve samenwerking.

Inhoudsopgave

<u>Pagina</u>	<u>Titel</u>
1	Inleiding en dank
1	Inhoudsopgave
2	De geschiedenis van het orgel
13	In 2013 uitgevoerde werkzaamheden
14	Besluit
15	Literatuur en bronnenopgave
16	Bijlage. Werklijst van Johan Caspar Friederichs

De geschiedenis van het orgel

Het orgel in de Oosterkerk te Aalten kent een uitermate bewogen geschiedenis. Die begint rond 1657, als Hans Wolff Schonat in de Oude Kerk te Amsterdam een nieuw transeptorgel oplevert. Het pijpwerk daarvan werd in 1821-23 gebruikt bij de bouw van een groot tweemanuaals orgel - door Johann Caspar Friederichs - in de Zuiderkerk te Amsterdam. De firma J.C. Sanders & Zn transformeerde dit instrument in 1940/41 tot een driemanuaals orgel voor de Oosterkerk te Aalten. In 1975-77 werd het bewaard gebleven pijpwerk van vóór 1823 gebruikt voor een 'vrije' reconstructie van het Schonat-transeptorgel in de Groene Kerk te Oegstgeest. De bewaard gebleven orgeldelen van 1823 vormden de basis van een nieuw orgel in Friederichs-stijl voor de Oosterkerk te Aalten.

Schonat-orgel Oude Kerk Amsterdam (1657-1821)

In 1544-45 bouwden Hendrik Niehoff en Jasper Jansz een transeptorgel voor de Oude Kerk te Amsterdam (in 1539-1545 vervaardigde Niehoff ook een hoofdorgel voor deze kerk). Rond 1657 werd het transeptorgel vervangen door een nieuw instrument van Hans Wolff Schonat. Hij was afkomstig uit Kitzingen (bij Würzburg) en had in 1655 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een prestigieus nieuw orgel opgeleverd. Schonat gebruikte bij de bouw van zijn transeptorgel in de Oude Kerk enig pijpwerk uit het voorganger-instrument, in ieder geval de Holpijp 8' en wellicht ook de Quintadena 8' (deels?) van het hoofdwerk.

Schonat-transeptorgel Oude Kerk Amsterdam

In 1723 demonteerde de Amsterdamse orgelmaker Christian Müller het hoofdorgel van de Oude Kerk. In maart 1724 plaatste hij twee registers daarvan in het transeptorgel, vermoedelijk een Quint 3' en een Octaaf 2'.

In deze toestand bleef het orgel bewaard tot aan de demontage van het binnenwerk in 1821, zij het dat er enige onduidelijkheid is over de hoofdwerk-scherp. Joachim Hess vermeldt in zijn *Dispositien* (1774) een Scherp, maar bronnen rond de demontage noemen in plaats daarvan een Sexquialter. Aangezien het orgel tussen 1774 en 1821 naar alle waarschijnlijkheid niet is gewijzigd, betreft het naar alle waarschijnlijkheid (zie ook de dispositie van 1823) een repeterende tertsmixtuur die bij Hess Scherp, en rond 1821 Sexquialter werd genoemd.

De dispositie luidde in 1821:

<u>Hoofdwerk</u> (Manuaal I; C,D,E-c''')		<u>Borstwerk</u> (Manuaal II; C,D,E-c''')	
Prestant	8 voet	Holpyp	8 voet
Holpyp	8 voet	Octaav	4 voet
Quintadena	8 voet	Octaav	2 voet
Octaav	4 voet	Dulciaan	8 voet
Quint	3 voet		
Superoctaav	2 voet	<u>Pedaal</u> (C,D,E-d')	
Mixtuur		Bourdon	16 voet
Sexquialter		Octaav	8 voet
Trompet	8 voet	Trompet	8 voet

Friederichs-orgel Zuiderkerk Amsterdam (1821-1823)

De in 1611 in gebruik genomen Zuiderkerk was in 1821 nog altijd 'orgelloos'. Op 24 november van dat jaar sloten de Amsterdamse kerkbestuurders een contract met de Goudse orgelmaker Johan Caspar Friederichs voor de bouw van een orgel met 29 registers, op hoofdwerk, rugpositief en pedaal. Het vervaardigen van de orgelkast - naar een ontwerp van de Amsterdamse stadsarchitect Jan de Greef - werd opgedragen aan meester-timmerman G. Dresselhuys en het beeldsnijwerk werd gemaakt door de stadsbeeldhouwer P.J. Gabriël. De Greef en Daniël Brachthuis - organist van de Nieuwe Kerk - werden tot toezichhouders benoemd. Het instrument werd op 21 december 1823 in gebruik genomen, waarbij het werd bespeeld door Brachthuis.

Orgelfront Zuiderkerk Amsterdam

Het - helaas in 1940 gesloopte - orgelfront was qua vormgeving uniek. De ongeveer 19 voet hoge, hoofdkast, die tot voor de borstwering doorliep, werd vanaf de zijkanten van het frontbasement ondersteund door vier imposante zuilen. De hoofdkast had een neoclassicistische blokvorm, bekroond door een trapeziumvormig fronton. De blokvorm werd enigermate doorbroken door de drie ronde pijptorens en de rondboog-nis in het frontbasement. Die nis omsloot de bovenzijde van de maar liefst circa 10 voet hoge rugwerkkast. Deze had - met haar drie ronde torens en gedeelde tussenvelden - een meer gebruikelijke 'orgelvorm', zij het dat ze als het ware 'ingekaderd' was in de

Bij de bouw van het Zuiderkerkorgel diende Friederichs - ter aanzienlijke besparing van de bouwkosten - het pijpwerk van het transeptorgel in de Oude Kerk integraal te gebruiken. Misschien was Friederichs 'vaardigheid' in het hergebruik van bestaand pijpwerk (zie onder) wel een reden om hem dit orgelproject toe te vertrouwen. In het bovengenoemde contract staat aangegeven welke registers nieuw gemaakt, en welke uit het Oudekerksorgel overgenomen moesten worden. De 'oude' registers dienden aangevuld te worden met met pijpen voor Cis en Dis, alsmede voor cis^{'''}-f^{'''} bij de manuaalstemmen. Friederichs verlaagde ook de stemtoonhoogte met 1/2 toon, waardoor de facto de pijpen voor C, D, E en d^{'''}-f^{'''} bijgemaakt zijn.

De dispositie was (spelling registernamen volgens het contract; overige citaten uit het contract cursief):

Boven Clavier (Hoofdwerk, HW; C-f^{'''})

Prestant	8 Voet	Nieuw. In het front, Engels tin.
Bourdon	16 „	Nieuw. Grootste pijpen hout, vervolg metaal (<i>Specie</i>).
Holpyp	8 „	Uit het transeptorgel van de Oude Kerk (HW).
Octava	8 „	<i>Staande in het front van gemeld Orgel.</i>
Octaav	4 „	<i>Oude Orgel</i> (HW).
Roerfluyt	4 „	<i>Nieuw.</i>
Octaav	2 „	<i>Oude Orgel</i> (BW).
Mixtuur	3-4-5 Sterk	<i>oude Orgel</i> (HW).
Scherp	3-4-5-6	<i>Nieuw.</i>
Trompet	8 Voet	<i>Oude.</i>
Tremulant		

Onder Clavier of Rugpositief (RW; C-f^{'''})

Prestant	8 Voet	Nieuw. In het front, Engels tin.
Holpyp	8 „	Uit het transeptorgel van de Oude Kerk (BW).
Quintadena	8 „	Uit het transeptorgel van de Oude Kerk (HW).
Open Fluyt	4 „	<i>Nieuw van Specie.</i>
Octaav	4 „	Uit het transeptorgel van de Oude Kerk (BW).
Quint Prestant	3 „	<i>Oude Orgel</i> (HW).
Sup: Octaav	2 „	Uit het transeptorgel van de Oude Kerk (HW).
Sex Quialter	--	<i>Oude Orgel</i> (HW; in een opgave van na 1821 <i>Cimbel</i> genoemd).
Cornet	6 Sterk disc:	Nieuw.
Mixtuur	3-4-5-6 Sterk	Nieuw.
Scherp	3-4-5-6 Sterk	Nieuw.
Trompet	8 Voet	Nieuw.
Dulciaan	8 Voet	<i>Oude Orgel.</i>
Tremulant		

Pedaal of Voet Clavier (PED; C-d')

Bourdon	16 Voet	<i>Oude Orgel.</i>
Prestant	8 „	<i>Oude Orgel.</i>
Octaav	4 „	Nieuw.
Bazuin	16 „	Nieuw.
Trompet	8 „	<i>Oude Orgel.</i>
Mixtuur	3 & 4 Sterk	Nieuw.

Drie afsluitingen (HW, RW, PED).

Zes spaanbalgen (deels uit het transeptorgel van de Oude Kerk).

De orgelmaker Johan Caspar Friederichs (1762-1825)

Johan Caspar Friederichs werd geboren in het Duitse Wickrath (bij Mönchengladbach). Hij vestigde zich rond 1783 als meubelmaker in Gouda. Of hij daar als zodanig in dienst was van de orgelmaker Hendrik Hermanus Hess, dan wel als diens onderaannemer optrad, is niet duidelijk. Toen Hess in 1794 naar Leiden verhuisde, nam Friederichs de werkplaats van Hess in gebruik. Op welk moment Friederichs tevens actief werd als orgelmaker, is niet overgeleverd. Zijn eerste gedocumenteerde werkzaamheden als zodanig dateren uit 1795. Het enige bekende kabinetorgel van Friederichs stamt uit 1798; het meubel en het binnenwerk tonen evidente 'Hess-trekken'.

Bij het huwelijk van zijn neef - en medewerker in zijn bedrijf - Johan Frederiks in der Maur (1790-1836) in 1817 treedt Friederichs als getuige op en staat als zijn beroep *schrijnwerker* aangegeven. In der Maur noemt zich kort daarop - in de geboorte-akte van zijn oudste zoon - *orgelmaker*. Friederichs was echter niet alleen werkzaam als schrijnwerker, maar ook als orgelmaker, getuige onder meer een brief uit 1820. Daarin meldt hij niet zelf naar de Waalse Kerk te Schiedam te kunnen komen om het orgel te stemmen (wegens werkzaamheden in Den Haag), maar zijn neef J.F. in der Maur te zullen sturen.

Voorzover valt na te gaan, heeft Friederichs bij het merendeel van zijn orgelbouwprojecten gebruik gemaakt van bestaand materiaal en dat 'aangevuld'. In sommige van zijn orgels is veel bestaand pijpwerk hergebruikt, in andere weinig.

Johan Caspar Friederichs moet een inventief orgelmaker zijn geweest. Daarvan getuigt onder meer de zwelkast - de eerste van een Nederlandse orgelmaker! - die hij in 1806 aanbracht op het toen door hem aan het Bätz-orgel (1773) van de Doopsgezinde kerk te Haarlem toegevoegde bovenwerk. In een eigen - bewaard gebleven - manuscript beschreef hij zijn werkzaamheden in diverse Haarlemse kerken, gedurende de periode 1806-1808, waaronder ook de bovengenoemde zwelkast. Friederichs was in het bezit van een exemplaar van J. Hess' *Dispositionen ... Vervolg* (handschrift, ca. 1815), dat hij van toevoegingen met betrekking tot zijn eigen werkzaamheden voorzag.

De orgelmakerij werd na het overlijden van Friederichs voortgezet door J.F. in der Maur, in compagnonschap met Balthasar Jan Gabry, die reeds in het bedrijf werkzaam was.

De, voorzover thans bekend, volledige werklijst van Friederichs is in dit eindverslag als bijlage opgenomen.

Lotgevallen van het Amsterdamse Zuiderkerkorgel (1848-1940)

Van 1839 tot 1858 was Johannes Gijsbertus Bastiaans (1812-1875) organist van de Zuiderkerk. Hij was echter niet tevreden over 'zijn' orgel. In 1844 schreef hij een brief aan de kerkeraad met zijn bezwaren tegen het instrument en voorstellen tot verbetering.

Een samenvatting van de belangrijkste punten:

- Er staan oude en nieuwe registers door elkaar. Het orgel moet worden schoongemaakt en de frontpijpen dienen te worden gepolijst.
- "Het ellendig geschreeuw van mixturen en valse trompetten is niet tot Gods eer; wel reine klanken".
- "Alle pijpen, geene uitgezonderd, zijn zonder kracht"; Bastiaans stelt voor om de afgevoerde pijpen van wijdere conducten te voorzien en de grondstemmen krachtiger te intoneren.
- De beide registers Bourdon 16' zijn te eng van mensuur; Bastiaans wil ze een half octaaf opschuiven.
- De Dulciaan 8' is "buiten de mensuur van zodanig register", het is een 'oud' register; de kelen (en de tongen) moeten worden vernieuwd.
- Er ontbreekt een derde klavier met zachte registers (met name voor boete- en lijdensgezangen); Bastiaans stelt het toevoegen van een bovenwerk voor, met Principaal 8', Viola di Gamba 8', Holpijp 8', Salicionaal 4', Roerfluit 4' (van het HW), Nachthoorn 2' en Vox Humana 8'.
- Het orgel is windziek door te enge kanalen; Bastiaans wil ze hier en daar verwijden, maar als er

een derde klavier bijkomt dienen alle kanalen te worden vernieuwd in een wijdere maatvoering.

6

- De tractuur maakt veel lawaai, de koppelingen functioneren niet goed; de toetsmechanieken en de koppelingen moeten worden verbeterd en bij toevoeging van een derde manuaal dienen er nieuwe klavieren te komen, met een trekkoppel en een drukkoppel.
- De steminrichtingen van de open pijpen dient te worden vernieuwd (stemkleppen).
- Er ontbreekt een Trompet 16' op het HW, een register dat nodig voor de versterking van de koraalmelodie; Bastiaans wil op het HW de Scherp vervangen door een Trompet 16' en de Roerfluit 4' door een Flûte travers 4', op het RW idem de Sexquialter door een Gemshoorn 8', op het PED kan de Mixtuur vervallen ten gunste van een Violon 16'.

Het is evident dat Bastiaans een stabielere windhuishouding, een betere bespeelbaarheid alsmede meer klankkracht en -graviteit verlangt. Hij beveelt de Amsterdamse orgelmakers Flaes & Brünjes aan voor de uitvoering van het werk.

1848, T. Hofmeyer

De kerkeraad gaat echter niet op Bastiaans' voorstellen in. Wel worden er twee offertes ingediend, een door T. Hofmeyer en een door G. Nijhoff (als orgelmakers beide gevestigd te Amsterdam). Uiteindelijk krijgt Hofmeyer de opdracht het orgel te herstellen en te wijzigen. Nijhoff en J.H.C. ten Broeke (organist van de Oude Kerk en beiaardier van de Zuiderkerk) worden als toezichthouders aangesteld. Bastiaans speelt geen officiële rol in het project. In hun eindverslag (25-02-1848) sommen Nijhoff en Ten Broeke de werkzaamheden op. Ik vat ze hier samen:

- Algehele schoonmaak van het orgel, windladen en pijprousters hersteld.
- Pijpwerkherstel, bruineren van de frontpijpen, verlengen en van steminrichtingen voorzien van het open binnenpijpwerk (mede ook terwille van een krachtiger intonatie).
- Manuaal-ondertoetsen van nieuw ivoorbeleg voorzien, toetsmechanieken verbeterd, pedaalkoppel gewijzigd (naar HW, in plaats van naar RW).
- HW: Prestant 8' opgeschoven en aangevuld tot 16', Bourdon 16' grote tert opgeschoven en aangevuld (wijdere mensuur), prestantregisters 8', 4', 2' in de discant dubbel gemaakt, Mixtuur met een koor vergroot.
- RW: Sexquialter vernieuwd (3'-1 3/5'), met gebruik van ouder pijpwerk van onbekende herkomst.
- PED: Mixtuur vervangen door een Roerquint 6'.

De orgelmaker Tomas Hendrik Hofmeyer (1796-1852) verrichtte vooral onderhouds- en herstelwerkzaamheden. Van zijn hand zijn twee nieuwe orgels bekend: een secretaire-orgel (rond 1845; privé-bezit) dat thans in het voormalige Raadhuis in Tholen staat opgesteld, en het tweemanuaals orgel in de Hervormde Kerk van Nieuwendam (1849).

1891, D.G. Steenkuyl

Het Zuiderkerkorgel werd in 1891 ingrijpend verbouwd door de Amsterdamse orgelmaker D.G. Steenkuyl. Hij loste de - nog altijd aanwezige - wind- en tractuur-problemen rigoureuus op, moderniseerde de dispositie en voerde een algehele herintonatie uit.

De spaanbalgen werden vervangen door een magazijnbalg en twee compressiepers.

De toets- en registermechanieken werden voor een belangrijk deel vernieuwd.

De windladen werden hersteld en van nieuwe pulpeten voorzien. De HW-prestant 16' en de PED-bourdon 16' kregen (beide) aparte pneumatisch aangestuurde laden, om het pijpwerk van voldoende wind te kunnen voorzien.

Het open labiaalpijpwerk werd van expressions voorzien. Daartoe werden de grootste pijpen verlengd, maar werd het overige pijpwerk opgeschoven en aangevuld.

De HW-prestanten werden weer enkelkorig, waarbij in de meeste gevallen de door Hofmeyer toegevoegde pijpen werden verwijderd, maar soms juist de oudere.

De samengestelde vulstemmen werden 'gereduceerd'.

7

De binnenpijpen van de RW-prestant 8', het groot octaaf van de RW-holpijp 8' en de manuaaltonwerken werden vernieuwd. De grootste bekens van de PED-bazuin 16' werden - ter versteviging - van zinken onderstukken voorzien. De PED-trompet 8' werd opnieuw beleerd. Steenkuyl wijzigde de dispositie conform de muzikale eisen van zijn tijd. Deze is door J.W. Enschede in 1911 opgetekend [globale pijpwerkdatering Pvd; oud = grotendeels 16e/17e eeuws]:

<u>Manuaal</u> (C-f'''; bovenklavier)			<u>Rugpositief</u> (C-f'''; benedenklavier)		
Prestant	16 vt	1848/1823	Prestant	8 vt	1823/1891
Bourdon	16 vt	1848/1823	Holpijp	8 vt	1891/oud
Prestant	8 vt	1823	Viola di Gamba	8 vt	1823/1891
Roerfluit	8 vt	1891/oud	Octaaf	4 vt	1891/oud
Octaaf	4 vt	oud/1848	Fluit harm.[onique]	4 vt	1823/1891
Roerfluit	4 vt	1823	Quint	3 vt	oud
Octaaf	2 vt	oud/1848	Octaaf	2 vt	oud/1891
Mixtuur	3, 4 st	oud	Piccolo	2 vt	1891
Scherp	3, 4 st	1823	Terts	1 3/5 vt	? (1848)
Trompet	8 vt	1891	Mixtuur	3,4 st	1823/1891
			Cornet [Disc.]	4 st	1823
<u>Pedaal</u> (C-d')			Trompet	8 vt	1891
Bourdon	16 vt	oud/1848/1891	Dulciaan	8 vt	1891
Prestant	8 vt	oud/1891			
Violoncel	8 vt	1891	Drie afsluitingen		
Roerquint	6 vt	1848	Twee tremulanten		
Octaaf	4 vt	1823	Ventiel		
Bazuin	16 vt	1823/1891	Trekkoppel II aan I		
Trompet	8 vt	oud/1823/1891	Pedaalkoppel aan I		

Daniel Gerard Steenkuyl (1838-1921) nam na het overlijden van zijn patroon Pieter Flaes in 1889 diens orgelmakerij over. In tegenstelling tot de als orgelmaker zeer behoudende Flaes was Steenkuyl uitgesproken vooruitstrevend. Zijn nieuwe orgels - vanaf 1893 met kegelladen en pneumatische tracturen - waren volstrekt eigentijdse instrumenten en zijn restauraties behelsden doorgaans een uiterst drastische verbouwingen. Zo pneumatiseerde hij in 1895 het Amsterdamse Westerkerkorgel en creëde hij - met gebruik van veel van het bestaande pijpwerk - een nieuwe dispositie.

In 1929 werd de Zuiderkerk gesloten voor de eredienst. Het orgel werd in 1940 verkocht aan de Gereformeerde gemeente te Aalten.

De Aaltense historie van het orgel

In 1940/41 plaatste de firma J.C. Sanders & Zn (Utrecht) het Zuiderkerkorgel in de Gereformeerde Oosterkerk te Aalten. Feike Asma verzorgde op 12-03-1941 de inspelings.

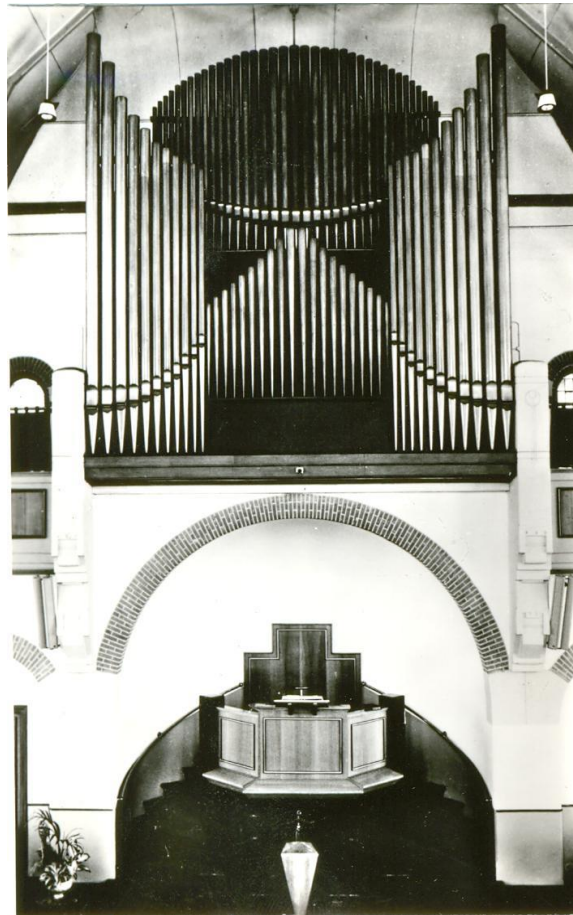
De orgelkast uit 1823 was aanzienlijk te groot voor de Aaltense kerk en werd gesloopt. In plaats daarvan kreeg het - boven de kansel geplaatste - orgel nu een eigentijdse open frontopstelling, met zowel prestantpijpen als trompetbekens. De nieuwe frontprestantpijpen (met een Prestant 16' vanaf C) werden gemaakt uit omgesmolten tin van de exemplaren uit 1823.

Het pijpwerk werd verdeeld over drie manualen, met gebruik van de windladen uit 1823. De RW-lade werd daartoe in tweeën verzaagd. Het 3e manuaal werd als zwelwerk (ZW) in een aparte kamer op de zolder achter het orgel geplaatst.

Sanders electrificeerde de tracturen en leverde een nieuwe (driemanuaals) speeltafel.

De dispositie werd opnieuw opgezet, met behoud van vrijwel al het bestaande pijpwerk.

De HW-mixtuur werd vermaakt tot een ZW-sexquialter, de Steenkuyl-dulciaan 8' werd vervangen door een (nieuwe) Hobo 8', en de dispositie werd uitgebreid met een Celeste 8' (vanaf c).

Het Sanders-front

De dispositie, met een globale pijpwerkdatering [oud = 16e/17e eeuws pijpwerk]:

Manuaal I (C-f^{'''})

Prestant	16'	1941/1848
Prestant	8'	1941/1823
Roerfluit	8'	1891/oud
Octaaf	4'	oud/1848
Roerfluit	4'	1823
Octaaf	2'	oud/1848
Terts	1 3/5'	? (1848)
Scherp	III-IV	1823
Cornet Disc.	IV	1823
Trompet	8'	1891

Manuaal III (C-f^{'''})

Holpijp	8'	1891/oud
Viola	8'	1823/1891
Celeste (vanaf c)	8'	1941
Flûte harmonique	4'	1823/1891
Piccolo	2'	1891
Sexquialtera	II	oud/1823 (uit HW-mixtuur)
Hobo	8'	1941

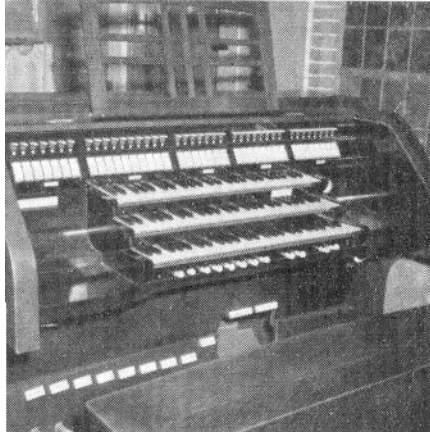
Manuaal II (C-f^{'''})

Bourdon	16'	1848/1823
Prestant	8'	1941/1891
Octaaf	4'	1891/oud
Quint	2 2/3'	oud
Octaaf	2'	oud/1891
Mixtuur	III-IV	1823/1891
Trompet	8'	1891

Pedaal (C-d')

Subbas	16'	oud/1848/1891
Prestant	8'	oud/1891
Violon	8'	1891
Roerquint	5 1/3'	1848
Bazuin	16'	1891/1823
Trompet	8'	oud/1823/1891

Diverse koppelingen en speelhulpen

De Sanders-speeltafel

Jacobus Henricus Sanders (1895-1960) was als orgelmaker geschoold in het bedrijf van zijn vader, Jacobus Cornelis Sanders (1858-1924). Deze had zijn opleiding ontvangen bij de firma J. Bätz & Co (J.F. Witte). Na het overlijden van Witte in 1902 stichtten verschillende oud-werknemers een eigen bedrijf. Onder hen was ook Gerardus Spit (1846-1911). Sanders sr trad bij Spit in dienst en zette na diens overlijden het bedrijf voort, eerst als Fa. G. Spit maar al spoedig onder zijn eigen naam, in Utrecht. Sanders jr volgde zijn vader in 1924 op. In 1959 deed hij het bedrijf over aan Karl Bernhard Blank en diens zoon Sebastian Friedrich (Bas). De firma K.B. Blank & Zn werd in 1996 opgeheven.

Het Aaltense Oosterkerkorgel bleek helaas bijzonder storingsgevoelig. Er vonden meerdere reparaties plaats, onder meer uitgevoerd door de firma Sanders en (in 1958) door de firma J. van der Blik (Leeuwarden).

Eerherstel voor Schonat en Friederichs

Al in de jaren 1960 was duidelijk geworden dat een inmiddels reeds noodzakelijk geworden restauratie technisch gezien niet gebaseerd kon worden op handhaving van het Sanders-concept. Op artistieke gronden was een conserverend herstel evenmin aan de orde.

Ik maak hier een kleine sprong terug in de geschiedenis. In 1943 had Mr. A Bouman in zijn boek *Orgels in Nederland* geschreven dat er van het kleine Niehoff-orgel in de Amsterdamse Oude Kerk nog 6 registers in Aalten bewaard waren gebleven. Dat het Niehoff-transeptorgel rond 1657 was vervangen door een nieuw instrument, waarin bij de bouw en naderhand Niehoff-pijpwerk werd opgenomen, was toen nog niet bekend. Dr. M.A. Vente specificeerde in zijn *Die Brabanter Orgel* zelfs het bewaard gebleven Niehoff-pijpwerk. Deze specificatie is helaas niet correct. Wel was door de publicaties van Bouman en Vente de aandacht gevestigd op het 'oude' Amsterdamse pijpwerk in het Aaltense Oosterkerkorgel. Het idee werd geopperd om dit pijpwerk te gebruiken ten behoeve van een reconstructie van het transeptorgel in de Oude Kerk te Amsterdam, waarvan de kast nog altijd aanwezig was. Maar dit idee werd niet geconcretiseerd. Ahrend & Brunzema (Loga, D.) kregen de opdracht om in de te restaureren orgelkast een nieuw binnenwerk te vervaardigen, conform de dispositie van Hess-1774. Het - alom geprezen - instrument kwam in 1965 gereed. Drs. J.F. van Os (Aalten) deed in 1967 middels een vierdelige artikelenserie in het maandblad *Het Orgel* uitgebreid verslag van zijn - minutieuze - archief- en pijpwerk-onderzoek met betrekking tot het Schonat-transeptorgel van de Oude Kerk te Amsterdam, alsmede de 19e en 20e eeuwse lotgevallen van het pijpwerk daarvan. Hierin werd voor het eerst de historie van dit instrument 'echt' uit de doeken gedaan. Van Os betreurde dat het pijpwerk van Schonat (en Niehoff) niet was gebruikt voor een reconstructie in Amsterdam, aangezien het daarbij beter tot zijn recht had kunnen komen dan ooit bij een Friederichs-reconstructie in Aalten het geval zou kunnen zijn.

Met deze constatering van Van Os zijn we teruggekeerd bij het orgel van de Oosterkerk. Rond 1970 werden Willem Retze Talsma en J.F. (Hans) van Os aangesteld tot adviseurs bij de restauratie van dit instrument. Vanwege het in 1823 gesloten 'gedwongen huwelijk' tussen de 'oude' en de toen nieuwe registers - het aldus gecreëerde mensurenbeeld ontbeerde voldoende samenhang - werd voorgesteld het 16e/17e eeuwse pijpwerk te koop aan te bieden voor een historisch en orgelbouwtechnisch verantwoord eerherstel van het Amsterdamse transeptorgel in een daarvoor geschikt 'rijksmonumentaal' kerkgebouw. Het Aaltense Oosterkerkorgel zou dan in Friederichs-stijl kunnen worden herbouwd, voorzien en van een 'passende' orgelkast. Dit - door de toenmalige rijksorgeladviseurs ondersteunde - voorstel werd door de Gereformeerde gemeente Aalten aangenomen. Voor beide projecten werden overheidssubsidies toegekend.

Het 16e en 17e eeuwse pijpwerk werd gebruikt bij de bouw van een nieuw orgel in de Groene of Willbrordkerk te Oegstgeest (1977, Metzler & Söhne; adviseur Willem Retze Talsma), als 'vrije' reconstructie van het Schonat-transeptorgel in de Oude Kerk te Amsterdam.

Voor de Oosterkerk te Aalten werd een concept ontwikkeld, geënt op het werk van J.C. Friederichs. Een reconstructie van de opstelling in de Amsterdamse Zuiderkerk was op de 'orgelplaats' boven de kansel fysiek onmogelijk. Daarom werd besloten tot een opstelling in één orgelkast, met hoofdwerk (HW), onderpositief (OP) en - dwars geplaatst tegen de zijwanden van de kast - pedaal (PED). De architect en kunsthistoricus Corneille F. Janssen (Assen) ontwierp een nieuwe orgelkast, gebaseerd op neo-classicistische uitgangspunten, maar nauwelijks concreet herinnerend aan het front van het Amsterdamse Zuiderkerkorgel.

Verschuieren Orgelbouw (Heythuysen) kreeg in 1975 de opdracht de orgelbouw-werkzaamheden uit te voeren. Ik vat deze hier samen.

<u>Orgelkast</u>	Deze werd in mahonie vervaardigd. [Het snijwerk werd gemaakt door de firma De Wit (Waddinxveen), het schilderwerk werd uitgevoerd door de firma Ter Haar (Aalten) en het verguldwerk door Jan van Hilten (Amsterdam).]
<u>Klaviatuur</u>	Voor de manualen bleken historische exemplaren beschikbaar te zijn. De orgelmaker Bas Blank schonk het nog in zijn bezit verkerende rugwerkklavier (met omlijsting) uit 1823 en Verschuieren had zelf nog een geschikt manuaal voor het hoofdwerk in voorraad. Het pedaalklavier en de registerknoppen zijn nieuw gemaakt naar vroeg-19e eeuwse voorbeelden (van respectievelijk G.Th. Bätz en Friederichs).
<u>Windvoorziening</u>	De magazijnbalg werd - na herstel en aanpassing - samen met de motor in de voormalige 'zwelwerk-kamer' achter het orgel geplaatst. De kanalisatie werd vernieuwd, met schokbalgjes in de windkanalen naar het PED.
<u>Mechanieken</u>	Deze werden geheel nieuw aangelegd, zoveel als mogelijk op klassieke wijze.
<u>Windladen</u>	De windladen uit 1823 waren nog aanwezig, zij het in 1941 drastisch vermaakt. Zij werden geheel hersteld en waar nodig gecompleteerd (onder meer de slepen). Er werden dekplaten en systeemringen (Viledon) aangebracht. De windladen van Manuaal II en III werden weer 'herenigd' tot een OP-lade.
<u>Pijpwerk</u>	Het naar Oegstgeest verkochte 16e/17e eeuwse pijpwerk werd in de stijl van Friederichs vervangen. Het pijpwerk uit 1848 werd zoveel als mogelijk gehandhaafd of gebruikt ter vervanging van naar Oegstgeest verhuisde pijpen. Enig labiaalpijpwerk uit 1891 en 1941 werd ook geschikt genoeg bevonden voor hergebruik. Alle 'oude' pijpwerk werd zorgvuldig gerestaureerd.

Dispositie

De dispositie van 1823 werd grotendeels hersteld.

Vanwege haar 'lage' samenstelling werd de RW-mixtuur uit 1823 (met vanaf c" een 5 1/3'-koor zonder dat er een 16'-register op het RW aanwezig was) op het HW geplaatst, op het OP kwam in plaats daarvan een (nieuwe) Woudfluit 2'.

De in 1848 gecreëerde Prestant 16' werd als discantregister gedisponeerd, met vooral pijpwerk uit 1848 en aanvullende pijpen uit 1891 en 1941; het voor de Prestant 16' gebruikte gedeelte van de Octaaf 8' (1823) werd als discant-dubbelkoor aan de Prestant 8' toegevoegd.

De HW-sexquialter van 1848 werd in ere hersteld door reconstructie van het kwintkoor (het tertskoor bestaat uit vermoedelijk 18e eeuws pijpwerk van onbekende herkomst).

Het basgedeelte van de OP-fluit 4' (open) uit 1823 werd aangevuld met afgesneden pijpen van de Fluit harm. 4' uit 1891.

De Dulciaan 8' (OP) werd 'ingevuld' als copie van de Fagot 8' (een regaal) die Friederichs in zijn orgel (1809) te Nederlangbroek als 'tweedehands' register plaatste.

De PED-roerquint 6' uit 1848 werd gehandhaafd.

Tremulanten en koppelingen werden weer conform de gegevens van 1823 aangelegd.

De winddruk werd bepaald op 79 mm, het orgel werd - conform de gegevens van 1823 - in de evenredig zwevende temperatuur gestemd.

Het orgel werd op 7 maart 1977 feestelijk in gebruik genomen, waarbij het door Willem Retze Talsma werd bespeeld.

De klaviatuur bevindt zich aan de achterzijde van de orgelkast. In de orgelkast is het Onderpositief centraal beneden geplaatst. Daarboven is het Manuaal aangebracht. Het Pedaal is ter weerszijden van de manuaalwindladen opgesteld. Alle windladen zijn diatonisch (in hele tonen) ingedeeld. De werkenopstelling wordt in het front weerspiegeld. In de hoektorens van het bovenfront staan C-H van de pedaal-prestant 8'. In de middentoren en de tussenvelden van het bovenfront staan C-a van de hoofdwerk-prestant 8'. In het onderpositief-front staan c-h" van de Prestant 8' en Fis-h van de Octaaf 4'. Alle frontpijpen dateren uit 1977.

Ruim vijfendertig jaar na dato moeten we - met de sedertdien sterk gegroeide kennis en ervaring - enerzijds opmerken dat anno nu een scheiding van het 'orgelpaar' Schonat-Friederichs waarschijnlijk niet meer zou plaatsvinden. Anderzijds past alle respect voor het in Aalten gerealiseerde concept. Het is tot stand gekomen in een periode dat waardering voor ons 19e eeuwse orgelbezit nog geenszins vanzelfsprekend was en de werkzaamheden zijn op een hoog niveau uitgevoerd. Als er al anno nu kritische kanttekeningen kunnen worden gemaakt, betreft dit de windvoorziening (geen spaanbalgen en schokbalgjes voor het pedaal) en de verplaatsing van de - evident als zodanig bedoelde - RW-mixtuur naar het HW (in de periode 1780-1830 werden mixturen met een 5 1/3'- en/of een 3 1/5'-koor ook toegepast zonder concrete '16'-ondersteuning').

Verschuieren Orgelbouw werd in 1891 opgericht door Leon I Verschuieren (1866-1957) als toeleveringsbedrijf voor orgeldelen. In 1896 werd het eerste complete eigen orgel gebouwd. Onder leiding van de tweede generatie orgelmakers Verschuieren groeide het bedrijf sterk uit. Leon III Verschuieren nam in 1977 het roer over en zette een reeds ingezette heroriëntatie op historische orgelbouwprincipes krachtig voort, uitmondend in vele prestigieuze restauratie- en nieuwbouwopdrachten in en buiten Nederland. Die lijn wordt na zijn afscheid in 2010 met overtuiging verder

vervolgd onder leiding van Johan Zoutendijk.

12

Dispositie-1977 en globale pijpwerkdatering van het Oosterkerkorgel:

Manuaal (Man. II; C-f''')

Bourdon 16' [grotendeels 1823]
Prestant 16' disc. [1848/1977]
Prestant 8' [disc. dubbel; 1977/1823]
Roerfluit 8' [1977]
Octaaf 4' [1977, 1848]

Onderpositief (Man. I; C-f''')

Prestant 8' [C-H in Holpijp; 1977]
Holpijp 8' [C-H 1891, vervolg 1977]
Quintadeen 8' [grotendeels 1977]
Octaaf 4' [C-E 1891, vervolg 1977]
Fluit 4' [open; bas 1823, discant 1891]

Roerfluit 4' [1823]
Octaaf 2' [bas 1823, discant 1977]
Mixtuur III-VI [1823; van RW]
Scherp III-VI [1823]
Trompet 8' [1977]

Quint 3' [1823/1848/1977]
Octaaf 2' [bas 1823, disc. 1977]
Woudfluit 2' [1977]
Scherp III-VI [grotendeels 1977]
Sesquialter II [1977/onbekend]
Cornet IV disc. [1823]
Trompet 8' [1977]
Dulciaan 8' [regaal; 1977]

Pedaal (C-d')

Bourdon 16' [1848/1891]
Prestant 8' [1977/1848/1891]
Roerquint 6' [1848]
Octaaf 4' [1823]
Bazuin 16' [1977/1823]
Trompet 8' [1823, bekens 1977]

Manuaalkoppel bas/discant
Koppel Pedaal-Manuaal
2 Tremulanten (inliggend)

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur Manuaal

C 2 - 1 1/3 - 1
c 2 2/3 - 2 - 1 1/3
c' 4 - 2 2/3 - 2 2/3 - 2
c'' 5 1/3 - 4 - 4 - 2 2/3 - 2 2/3
c''' 5 1/3 - 5 1/3 - 4 - 4 - 2 2/3 - 2 2/3

Scherp Manuaal

C 1 - 2/3 - 1/2
c 1 1/3 - 1 - 2/3
c' 2 - 1 1/3 - 1
c'' 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3
e'' 2 2/3 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3
c''' 2 2/3 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3 - 1 1/3

Scherp Onderpositief

C 1 - 2/3 - 1/2
c 1 1/3 - 1 - 2/3
c' 2 - 2 - 1 1/3 - 1
c'' 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3 - 1 1/3
c''' 4 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3 - 1 1/3

Sesquialter Onderpositief

C 2 2/3 - 1 3/5 (niet repeterend)

Cornet Onderpositief

c' 4 - 2 2/3 - 2 - 1 3/5

In 2013 uitgevoerde werkzaamheden

In 2013 vonden groot onderhoud en intonatie-correcties plaats, uitgevoerd door Verschueren Orgelbouw. Adviseur daarbij was Peter van Dijk (Utrecht), coördinator van de werkzaamheden was Egbert Hoving (Aalten). Op 14-12-2013 werd het instrument weer feestelijk in gebruik gesteld, met een bespeling door de adviseur en de cantor-organiste van de Oosterkerk, Janieke Mollenhorst. Samen met Hermen Ligterink, Dick ter Haar, Geert Wevers en Gerhard Wikkerink vormden Janieke Mollenhorst en Egbert Hoving de zeer slagvaardige orgelcommissie van de Oosterkerk. Speciale vermelding verdient voorts de actieve en constructieve inzet van diverse vrijwilligers.

Orgelkast en front

De orgelkast, de frontpijpen en het orgelinterieur zijn schoongemaakt. De electra en de stemvloer (op 'hoofdwerk-hoogte') zijn herzien.

Klaviatuur

De handklavieren (met de geleidestiften) en het pedaal zijn gereinigd en waar nodig hersteld. Het stootvilt onder de manualen en de polstering van het pedaal zijn vernieuwd. De scheur in het linkerbakstuk van het onderpositief-klavier is zo goed mogelijk hersteld.

Windvoorziening

Het balghok - in 1941 gemaakt als 'kamer' voor het zwelwerk - is verkleind en er is een 'aanzuig-verbinding' naar de kerkruimte aangebracht. De magazijnbalg (met name de zwikkels) en de leerverbindingen in de windkanalen zijn hersteld.

Mechanieken

De toetsmechanieken waren niet of nauwelijks ingevoerd en de boringen van de abstractdraden in de welarmpjes waren nogal ruim bemeten. Hierdoor waren de toetsmechanieken nogal 'luidruchtig'. In de registermechanieken was veel speling op de draaipunten aanwezig, als gevolg van de in 1977 aangebrachte Viledon-afdichtingsringen in de windladen. Door deze ringen was de sleepgang bij wisselende klimatologische omstandigheden te zeer verschillend (soms zeer stroef).

De toetsmechanieken zijn in 2013 met kernlaken ingevoerd, alle leermoertjes zijn vernieuwd. Waar nodig zijn de toets- en de koppelmechanieken hersteld en ze zijn na hermontage opnieuw ingeregeld. Ook de registermechanieken zijn hersteld.

Windladen

De windladen verkeerden in goede conditie, uitgezonderd sommige pulpeten. Ook vertoonden de voorstellen lichte windlekkages door een al te spaarzame toepassing van leer. De grootste pijpen van de hoofdwerk-octaaf 4' werden onvoldoende gesteund. De sleepgang was door de Viledon-ringen te gevoelig voor klimaatwisselingen. Diverse conducten waren door corrosie aangetast.

De pulpeten zijn vernieuwd, de voorstellen zijn opnieuw beleerd, de pijproosters zijn gestabiliseerd en de grootste hoofdwerk-octaaf 4'-pijpen zijn van een extra steunconstructie voorzien.

De Viledon-ringen zijn vervangen door 'klimaat-ongevoelige' Liegeling-ringen.

De loden conducten zijn alle vervangen door nieuwe exemplaren van orgelmetaal.

Pijpwerk en intonatie

De herziening van het orgel uit 1977 is, in het licht van de inzichten en de kennis van dat moment, als opmerkelijk te kwalificeren. Er is gestreefd naar een concept dat aansloot bij de esthetiek van Friederichs. Wat de klankgeving betreft, werd dit bemoeilijkt doordat het historische labiaal-pijpwerk in 1891 en/of 1941 'royaal' van kernsteken was voorzien. Deze zijn in 1977 bij het toen

nieuwe pijpwerk veel spaarzamer toegepast, en, zowel bij het oude als bij het nieuwe pijpwerk, werden de voetopeningen en de kernspleten naar - inmiddels beoordeeld als historisch niet juiste opvattingen - te 'nauw' genomen. De in 1977 gekozen winddruk leek, naar de kennis en ervaring anno 2010, aan de hoge kant. Daardoor waren de klankverschillen tussen oude en nieuwe pijpen te groot, zowel wat de pijpenpraak als wat de toon zelf betreft. Het gehele klankbeeld vertoonde te weinig 'samenhang' en draagkracht.

De tongwerken spraken (inmiddels) tezeer ongelijkmatig aan en waren binnen de afzonderlijke registers inegaal van sterkte en klank. De 'Franse' stemkrukken uit 1977 waren met name voor de mnauaaltongwerken uiterst 'stemonvriendelijk'.

Bij het binnenpijpwerk waren enkele voeten van grote metalen labiaalpijpen en bazuin-bekers ingezakt.

Het pijpwerk is zorgvuldig - waar nodig - hersteld. De intonatie is geheel herzien, op basis van een proefondervindelijk vastgestelde winddruk van 70 mm en (reversibele) vergroting van de voetopeningen en de kernspleten. Waar nodig zijn in het labiale pijpwerk van 1977 kernsteekjes toegevoegd. Waar mogelijk zijn de stemkrukken van de tongwerken 'in Hollandse richting omgebogen'.

Besluit

Het doel van dit groot onderhoud was in de eerste plaats in goede conditie brengen van dit unieke orgel, zodat de komende decennia weer volstaan kan worden met regulier onderhoud. Dat doel is mijns inziens volledig bereikt.

De herziening van de intonatie, in een nauwere aansluiting bij de 19e eeuwse 'klankgegevens', heeft geresulteerd in een open, draagkrachtig en coherent klankbeeld. Een klankbeeld waarin, zoals bij de ingebruikneming bleek, vroeg-19e eeuwse orgelmuziek uitstekend 'gedijt'. Maar ook Nederlands en Duits repertoire uit de 18e eeuw kan - mede dankzij de 'traditionele' bouwstijl - goed tot zijn recht komen. Tenslotte heeft het orgel nu een duidelijke klanktechnische meerwaarde gekregen als begeleidingsinstrument voor de gemeentezang.

Literatuur en bronnen

- Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort. Betreffende het orgel van de Oosterkerk te Aalten.
- Jan van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens*. Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1995, 166-168, 467-472.
- Mr. A. Bouman, *Orgels in Nederland*. Amsterdam 1943, 32.
- George Hendricus Broekhuysen Senior, *Orgelbeschrijvingen*. Uitgave verzorgd door Arend Jan Gierveld. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1986/1993, A 27, passim.
- Encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland*. [1479-1910 + Supplement]. 15 delen. Nationaal Instituut voor de Orgelkunst 1997-2010, passim.
- J.W. Enschede, *Het orgel*. In G.D. Bom H.Gz., *De Zuiderkerk te Amsterdam, de eerste nieuwgebouwde kerk der hervorming in Nederland*. Amsterdam 1911, 28-33.
- Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw*. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1977, 127-129.
- Édouard G.J. Gregoir, *Historique de la facture et des facteurs d'orgue avec la Bibliographie Musicale*. Antwerpen 1865 [facsimile-uitgave verzorgd door G. Potvlieghe. Amsterdam 1972], passim.
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen,* Gouda 1774 [facsimile-uitgave, verzorgd door Arend Jan Gierveld. Buren 1980].
- Joachim Hess, *Dispositien van kerkorgelen, welke in Nederland worden aangetroffen. ... Vervolg*. Handschrift Gouda ca. 1815. Exemplaar uit het bezit van de orgelmaker B.J. Gabry, met aantekeningen van J.C. Friederichs en zijn opvolgers.
- F.W. Huisman, *Enkele orgeldisposities van J.C. Friederichs*. In *de Mixtuur*, 35 (mei 1981), 171-185.
- F.W. Huisman, *De orgelmaker Johan Caspar Friederichs*. In *de Mixtuur*, 35 (mei 1981), 186-191.
- Internetsite *Orgelsinaalten.nl* (Egbert Hoving). Voor het laatst geraadpleegd 12-2013. Aan deze site zijn ook de bijgevoegde foto's ontleend.
- Internetsite *Orgeldatabase.nl* (Piet Bron). Voor het laatst geraadpleegd 12-2013.
- Jan Jongepier, *Orgels in Amsterdam. Een beknopt historisch overzicht*. In *Orgelcultuur op de scheidslijn van kerk en staat*. Congresboek Eeuwfeestcongres Nederlandse Organistenvereniging Amsterdam 1990, 106-143.
- Jan Jongepier, Hans van Nieuwkoop en Willem Poot, *Orgels in Noord-Holland*, Schoorl [1996], 96-98, 122-123, 123-124.
- Herman de Kler, *Zeven eeuwen Orgels in Den Haag*. Alphen aan den Rijn 1987, 139-141, passim.
- Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden*. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1988, 231-233, 412-418.
- Orgelarchief Peter van Dijk (Utrecht).
- J.F. van Os, *Het kleine orgel in de Oude Kerk te Amsterdam*. In *Het Orgel*, 63/1 (januari 1967), 8-12; 63/2 (februari 1967), 34-37; 63/3 (maart 1967), 62-68, 73; 63/4 (april 1967), 90-96.
- J.F. van Os, *Restauratieplannen orgel Oosterkerk Aalten - Orgel voor Oegstgeest*. In *Het Orgel*, 70/10 (oktober 1974), 342-345.
- Drs. J.F. van Os, *Het orgel in de Gereformeerde Oosterkerk te Aalten*. Aalten 1977.
- Drs. J.F. van Os, *Het orgel in de Groen of Willibrordkerk te Oegstgeest*. In *Het Orgel*, 74/9 (september 1978), 254-258.
- Drs. J.F. van Os, *Oude Orgels in Oost-Gelderland*. Elburg 2003, 50-52.
- Dr. M.A. Vente, *Die Brabanter Orgel*. Amsterdam 1958, 86.
- [G. Verloop], *Huisorgels. 10. Kabinet-orgel*. In *de Mixtuur*, 5 (december 1971), 78,79-80.
- G. Verloop, *Johannes Casper In der Maur*. In *de Mixtuur*, 6 (maart 1972), 98-101.

Bijlage

Werklijst van Johan Caspar Friederichs

Gebaseerd op Huisman-1981, met aanvullingen uit onder meer Broekhuizen, De Kler, *Het Historische Orgel in Nederland* en eigen archief. Niet in opdracht gegeven werkzaamheden of projecten zijn weggelaten.

(Legenda: B = bestek + fronttekening, H = herstelwerkzaamheden, NB = nieuwbouw, OH = onderhoud, PL = plaatsing, UB = uitbreiding, W = wijzigingen. Als jaartal is steeds dat van uitvoering cq. oplevering aangehouden. De nieuwbouwprojecten zijn vet gezet.)

- 1795 Gouda, Lutherse Kerk. OH. (Voordien OH door H.H. Hess.)
- 1795 Haarlem, Nieuwe Kerk. OH. (Voordien OH door H.H. Hess.)
- 1798 Locatie onbekend (thans privé-bezit). Kabinetorgel. NB. Instrument bewaard gebleven.
- 1804 **Wageningen, Grote Kerk.** NB. In 1940 door oorlogsgeweld verloren gegaan.
- 1805 Haarlem, Grote of St. Bavokerk. OH, tot 1825.
- 1805 Zeist, Broedergemeente. PL + UB. Kabinetorgel van H.H. Hess, van een front voorzien. In 1877 vervangen door een nieuw orgel van de firma J. Bätz & Co.
- 1806 Haarlem, Remonstrantse Kerk. H + W.
- 1806 Haarlem, Doopsgezinde Kerk. H + UB.
- 1807 Haarlem, Lutherse Kerk. H.
- 1807 Waddinxveen, Hervormde Kerk. B.
- 1808 **Haarlem, Waalse Kerk.** NB, met gebruik ouder pijpwerk. Orgel bewaard gebleven.
- 1808 Haarlem, Nieuwe Kerk. H + W. Vervolgens OH tot 1825 (+ W 1815, H 1817).
- 1808 Ouderkerk a.d. Amstel, Hervormde Kerk. PL + W.
- 1809 **Nederlangbroek, Hervormde Kerk.** NB, met gebruik enig ouder pijpwerk. Orgel bewaard gebleven.
- 1810 Gouda, Grote of St. Janskerk. OH tot en met 1815.
- 1812 Scheveningen, Oude Kerk. H.
- 1813 Den Haag, Grote Kerk. OH tot en met 1824.
- 1813 Den Haag, Kloosterkerk. OH tot en met 1824.
- 1814 Helmond, Hervormde Kerk. PL + W.
- 1815 Bodegraven, Lutherse Kerk. OH tot en met 1821.
- 1816 Bloemendaal, Hervormde Kerk. PL + W (inclusief nieuw front).
- 1816 Rotterdam, Waalse Kerk. H.
- 1817 Loosduinen, Abdijkerk. H.
- 1817 Rhenen, Cunerakerk. H.
- 1818 Moordrecht, Hervormde Kerk. PL + W.
- 1818 **Nes a.d. Amstel, Rooms-Katholieke Kerk.** NB. In 1893 vervangen door nieuw orgel.
- 1818 Rotterdam, Oosterkerk. H.
- 1820 Schiedam, Waalse Kerk. OH.
- 1820 Woerden, Petruskerk. H + omstemmen in gelijkzwevende temperatuur.
- 1821 Den Haag, Kloosterkerk. OH tot en met 1824. In 1821 ook H.
- 1821 **Zeist, Oude Kerk.** NB, met gebruik eenmanuaals orgel Waalse kerk Naarden (J. Baars, 1779) als "borstwerk". In 1841 afgebroken en vervolgens meermalen verhuisd en gewijzigd. Sedert 1998 is nog slechts het front - in gewijzigde vorm - aanwezig in de Hervormde kerk te Boven-Hardinxveld.
- 1822 **Scherpenzeel, Hervormde Kerk.** NB. In 1945 door oorlogsgeweld verwoest.
- 1822 Schiedam, Oud-Katholieke Kerk. PL + H.
- 1823 **Amsterdam, Zuiderkerk.** NB, met gebruik van het pijpwerk uit het transeptorgel van de Oude Kerk te Amsterdam. In gewijzigde vorm bewaard gebleven in de Oosterkerk te